

HAGYOMÁNY

A magyarországi tatárjárás legendáriuma¹

„A mondát a történelem termeli”² – valljuk Luby Margit folklórkutatóval, és a történeti mondákra fokozottan érvényes ez a tézis. Hogyan is jön létre egy történeti monda, mik az ismérvei? Adott egy bizonyos, térben és időben lejátszódott cselekmény, ez marad meg a népi tudatban, ötvöződve azonban sok idealizáló, meghamisító emlékanyaggal is. A történeti monda tehát nem tiszta műfaj. De nem is lehet az, hiszen a népi kollektív tudat az idő múlásával együtt alakítja át a történeteket. Tér és időbeni határokat old fel, így eshet meg az, hogy a Zemplén megyei Bodroghközben 1848 körülre teszik az öregek az tatárjárás idejét, egyazon mondában szerepel Mátyás király és Nagy Lajos katonája a nagy erejű Toldi Miklós, s az előzőleg olajba mártott Rákóczi ültetik izzó vastrónusra. É sorok írója is találkozott olyan idős emberekkel, akik a kérdezett esemény időpontját dédnagyszüleik életének idejére datálták, holott nyilvánvalóan évszázadokkal korábban történt. Miként alakulhatott úgy ez? A választ Györffy György 1938-ban megjelent írásából tudhatjuk meg: „Történelmi érzéke a parasztság-nak csekély. Anút az iskolában tanult a történelemből, hamar elfelejti. Mondáit azonban szájról-szájra adja, ez a szíve szerint való történelem.”³

Az idézett sorok egyrészt elkésérítők, hiszen tudjuk, hogy Györffy könyvének megjelenése idején pl. Zemplén vármegye lakosságának mintegy 50%-a írástudatlan volt, másrészt azonban – kissé ironikusan szólva – a néprajzosnak valóságos kincseshánya lehetett a tudatlan, de mondáit megőrző, azt apáról fiúra hagyományozó parasztsággal való kommunikáció.

Jelen tanulmányunk témájául az 1241–1242-es magyarországi tatárjárás mondáinak feldolgozási kísérletét választottuk, egyrészt azért, mert szűkebb szakterületünk a mongolisztika nemzetközi szakirodalmá mostohagyermekként kezeli az európai betörés népi emlékeit, másrészt pedig tudomásunk szerint a hazai folklórkutatás sem végzett még e téren átfogó, kiterjedt vizsgálatot.⁴ Írásunk természetesen nem vállalkozhat erre, már csak terjedelmi okokból sem, viszont szeretnénk ráirányítani a figyelmet a kutatás ma még kiaknázatlan területeire.

Munkánk elkészítéséhez nemcsak a már ismert, adattárakban fellelhető, kiadványokban megjelent mondákból merítettünk, hanem saját, erdélyi és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei gyűjtésünk részeként válogattunk. Emellett fontosnak éreztük, hogy ott, ahol az lehetséges és nyilvánvaló, mongol párhuzamokat említsünk.

Az 1241–1242. évi magyarországi tatárjárás mondái a legelterjedtebbek, legismertebbek az országban, dacára annak, hogy az Alföldön vagy a Dél-Dunántúlon kevésbé lehet találni eredeti, valamely helységhez fűződő mondát, annál többet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és Erdélyben. Ha térképre vetítjük a gyűjtött anyagot, láthatjuk, hogy a mondák elterjedése, ha nem is pontosan, de nagyjából követi a tatár betörés útját.

És itt meg kell állnunk egy kicsit. Már többször felmerült a gyanú, miszerint a tatárjáráshoz kapcsolódó mondák nagy része kontaminálódott (összekeveredett) a jóval későbbi török betörés emlékeivel, így az eddig hitelesnek mondott, tatárokhöz kapcsolódó történetek jóval később keletkeztek. Melegdi János nyelvész pedig a kollektív emlékeket őrző szólásokról állapította meg, hogy azok nemcsak a XIII. századi tatárjárást örökölték meg, hanem a török hódolt-

¹ A szöveg a Körösi Csoma Társaság 2001. december 5-i felolvasó ülésén elhangzott előadás bővített, újragondolt változata.

² Luby Margit: Népmondák Szabolcs-Szatmárból. Debrecen, 1985. 11. old.

³ Györffy György: A mai magyar község. Bp., 1938. 218. old.

⁴ Azt elismerve állítjuk ezt, hogy tudunk számos adattárról, ahol keverve a török betörés mondáival, tatárokkal kapcsolatos, máig feldolgozatlan gyűjtések vannak.

ság korában sűrűn felbukkanó krimi tatárok emlékét is.⁵ Való igaz, hogy egyazon mondat más-más helyen tatár, illetve török szereplőkkel mesélnek, illetve gyakran összerosódnak az ellenségkép, aki elől bujkálni, menekülni kell, viszont két tényre szeretnénk felhívni a figyelmet. Segítségül a folklórt és a történelmet hívjuk.

A folklór gyűjtések tanúsága szerint a török időkre visszavezethető mondák egy része csatákról, cselvetésekről, menekülésekről szól, a leggyakoribbak mégis a kincs-mondák. Ezek közül is a legnépszerűbbek a „kőkecske-kőborjú” mondái, melynek több változata is ismeretes. Dobos Ilona néprajzkutató, az alábbi történetet jegyezte le az 1950-es években: *„Köbül vót egy borjú. Több évig dobálták, egyik ide, másik oda, már majdnem össze is veszték rajta, hogy mindig az ő földjére került... Már sok éve gyűtt egy török, úgy beszélték, hogy valamilyen előkelő vót. Mikor kiért oda a mezőre, királymezőbe, egy kút vót ott, s a kávéja síma vót. De régen szőke kútnak is nevezték azt. Oszt akkor gyűtt a török, aztán mondta, hogy nem láttak itt egy kőborjúfélét? De, mondták a pógárok, hogy sokszor mérgelődték, hogy az ő földjén találták. Dobálták össze vissza. Akkor az előszedett valami kalapácsot, feltörte, oszt akkor látták a parasztok, hogy mekkora érték, hogy mennyi sok arany vót abba. Akkor már mérgelődték, hogy nekik nem vót annyi eszük, hogy összetörték vóna.”*⁶ Elásott kincsről szólnak ugyan tatár mondák is, a kőkecske motívumról azonban nem hallottunk. A török mondáknál feltűnően hiányoznak a földrajzi nevek eredetének mondái, a néphagyomány ezeket szöveggel a tatárjárás korához kapcsolja. Ilyenek például a különböző „látófák”, „őr-fák”, a szalontai „örhalom”, a hatvani „estrázsa halom”, a Sárrett vidéki „Édes halmok”, vagy a füzesgyarmati „Füzes halom”.

A másik segítséget a történelemtől kértük, nézzük meg miben is áll ez!

Amikor tatárjárásról beszélünk, akkor hajlamosak vagyunk kizárólag az 1241–1242. évi eseményekre gondolni, Batu kán nyugati hadjáratára, mely végül csak Ögödej nagykan halálhírének hallatára torpant meg 1242 tavaszán. A kollektív népi tudat azonban megőrizhetett más, későbbi emlékeket is. Tudnunk kell, hogy a már említett hadjárat után még több ízben támadták meg tatárok az országot, igaz ezek a csapatok már nem a nagy mongol birodalom (Mongol yeke ulus), hanem utódállamainak, az Aranyhordának és a Krimi Kánságnak a katonái voltak. A Képes Krónikában is megörökített „Második tatárjárás” idején (1285) Nogaj vezetésével ismét a Vereckei hágón törtek be a tatár csapatok, végigpusztították Észak-kelet Magyarországot, az Alföldet, egészen Pestig hatoltak, de a magyar seregek már sikerrel verték vissza a támadókat. Abaújban Baksa György, és Aba Amadé, Erdélyben pedig Borsa Lóránd vajda vette fel velük eredményesen a harcot.

Hatvan esztendővel később 1345-ben, a Székelyföldre törtek be, de a Lackfi András székely alispán vezette seregek hamarosan elűzték a tatár hadakat. A török hódítások idején a Porta vazallusainak számító Krimi tatárok támadták meg többször az országot, 1594-ben Huszton át Debrecen, Kecskemét városát elpusztítva egészen Győrig jutottak.

1596-ban a Kőrös Maros közét dúlták fel, két évre rá pedig a Sárrett vidékét.

1599 kora tavaszán átkelve a Dunán, a Dunántúlt fosztogatták, majd visszafordultak és Miskolc, Rozsnyó környékét végigrabolva még arra is volt erejük, hogy a Sajóvámosnál ellenük felvonuló királyi csapatokat tönkreverjék.

1658-ban Erdélyt fosztogatták, Gyulafehérvár, Nagyenyed, Torda, Kolozsvár, Marosvásárhely után Bihar vármegye nagy részét is sikerrel rabolták ki.

1693-ban a Tiszántúl esett áldozatul, Derecske, Diószeg, Berettyóújfalú, hogy csak néhány nevet említsünk.

Az utolsó támadás 1717-ben következett be, kissé különös módon, hiszen a tatár csapatok II. Rákóczi Ferenc bujdosó kurucainak új, Habsburg ellenes felkelését lettek volna hivatva segíteni. A felkelés elmaradt, a tatárok viszont végigrabolták Szatmár, Ugocsa, Bereg, Máramaros vármegyéket, valamint Erdély északi részét.

E rövid történeti áttekintés után azt kell mondanunk, hogy egyáltalán nem biztos a keveredés, hiszen az országban portyázó tatárok között számosan lehettek „keskeny vágású, mandulaszeműek”, így a régi beidegződés, a félelem a kutyafejű tatároktól még a XVIII. század

⁵ Melegdi János: „Nem hajt a tatár!” Magyar Nyelv. 1916/1. 10–11. old.

⁶ Dobos Ilona: Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Bp., 1986. 124. old.

ban is valóság lehetett! Sőt, álljon itt egy példa 100 évvel későbből, pontosabban 1849. július 15-éről, amikor is Görgey Artúr Nagymarosra érkezvén „kutyafejű tatárokról” hall. Ezek a „szörnyek” az orosz csapatok Kaukázuson túli muzulmán lovasezredének a katonái voltak.

Fontos lenne azt is eldönteni, hogy a tatárokkal kapcsolatos mondák mely része származhat a XIII. századból, és mely része későbbi eredetű. A kollektív népi tudat 150 évnél régebbre elméletileg nem képes visszaemlékezni, vagy ha igen, akkor erősen keverednek mesés, nem valós elemekkel az emlékek. Így mindenképpen fennáll az a veszély, hogy Batu kán hadjáratainak mondáit, tulajdonképpen a jóval későbbi, krími tatárok tetteivel cserélték fel. A magunk részéről viszont azt valljuk, hogy eredetiek, vagyis a XIII. századból datálhatók azok a mondák, amelyekben Batu, Szübötej neve előfordul, a földrajzi nevek eredetével foglalkozó történetek, valamint azok a mondák, amelyekben felismerjük a XIII. századi mongol harcmodor elemeit. Furcsa, hogy eddig ez utóbbit nem vizsgálták, pedig számottevő különbség van Dzsingisz kán és közvetlen utódai ideje alatti harcmodor és a krími tatárok által képviselt, jóval későbbi haditechnika között. A cselvetést, a lakosság felhasználását, árkok feltöltését sokkal inkább a XIII. századi mongolok (és természetesen más nomád harcosok) alkalmazták mint késői utódaik. A magyarországi mondák egy részében találkozunk az egykori harcmodor emlékeivel, így azt kell gondolnunk, hogy ezekben a történetekben mindenképpen az első tatárjárás nyomai találhatók.

Kutyafejű ellenség. Ezt a meglehetősen pejoratív jelzőt a magyar nyelvterületen továbbélő mondák, mesék elsősorban a tatárokhoz kötik. A kutyafej eredetére számos teória született az idők folyamán. Bartucz Lajos antropológus a koponyák torzításával magyarázta,⁷ de ez nem kielégítő, régészeti adatok sem támasztják alá. Mások (Beke Ödön, Gunda Béla) a kutyát mint totemállatot vizsgálták és ebből vontak le következtetéseket, de nem valószínű, hogy komolyabb összefüggés lenne a totemállat és az ellenségkép között.⁸ Talán közelebb jutunk a megoldáshoz, ha megnézzük a környező és kissé távolabb eső országok népeinek szóhasználatát. A kutyafejű ellenség mondaköre erősen él az észt, finn, litván, román, bolgár, szlovák, horvát mitológiában,⁹ illetve szép számban megtalálható az orosz *bülinákban*, népi énekekben.

Nyugat-Európában és a délszlávoknál elsősorban a keletről betörő lovas népeket illették ezzel a jelzővel, többek között a magyarokat is. A délszlávoknál (nyilván a görög mitológia hatására) gyakran nevezik őket egyszernűeknek (Kikilop), az egyszemű, kutyafejű ellenség magyarországi meglétére egyébként Ortutay Gyula gyűjtött kevéske adatot.¹⁰

A magunk részéről úgy véljük, hogy létezik még egy magyarázata a kutyafejűségnek, és ez a mongolok nyelvében rejtőzik. Avatatlan fül számára ugyanis a mongol nyelv kétségbeejtőnek hangzik, így a magánhangzók kiejtésével meglehetősen csínján bánó beszéd akár kutyaugatásnak is tűnhet, támadás és pánik idején pedig mindez egyértelművé válva azt sugallja, hogy egymással ugatva kommunikáló, tehát kutyafejű ellenség támadt az országra.

A magyarországi tatárjárással kapcsolatos mondákat többen csoportosították már, így Szendrey Zsigmond néprajzkutató is, aki az alábbi csoportosítás állította fel: 1. „kaszás sziget” – a rejtőzködés helyét kaszákkal, karókkal tűzdelik tele; 2. „Sári-Mári változat” – a tatárok magyarul próbálják leendő áldozataikat előcsalogatni; 3. „tatárkalács” – az ostromlottak utolsó lisztjükből kalácsot készítenek, azt a tatároknak felmutatják, mire azok felhagynak az ostrommal; 4. „csodalövés” – a kán lelövése által menekülnek meg a magyarok.¹¹

A magunk részéről ezt a listát kiegészítjük a muhi csatáról szóló, valamint a IV. Béla menekülésével kapcsolatos mondákkal is.

⁷ Bartucz Lajos: Hol volt a „kutyafejű” király birodalma? Természet Tudományi Közlemények. Bp., 1928. 439. old.

⁸ Részletesebben lásd: Beke Ödön: Kutyafejű tatár. Ethnographia 1946. 90–91. old.; Gunda Béla: A totemizmus maradványai a magyar táltos hagyományban. Debrecen, 1958. Gunda Béla totemizmusról vallott nézeteit azóta meggyőzően cáfolta Vargyas Gábor: A „magyarok totemizmusa” nyomában. In: Kovács László–Paládi-Kovács Attila: Honfoglalás és néprajz. Bp., 1997. 323–331. old.

⁹ Dobos Ilona: i. m. 50. old.

¹⁰ Dobos Ilona: i. m. 52. old.

¹¹ Szendrey Zsigmond: Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. Ethnographia 1922. 48. old.

Az 1241. április 10-e körül lezajlott muhi csata mondáit elsősorban a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében találhatjuk meg. Szederkényből való a következő történet: *A magyar sereg a szederkényi síkon telepedett meg, a király sátra ott állott a Bélahalmán, honnan az egész síkságon végigtekintethetett. A tatárok pedig Mezőcsát határában ütöttek táborn: Batu kán a Batuz Dülőben, Monsaj meg Tilaj vezérek a Monsaj meg Tilaj szántón. Mikor a csata elveszett, a király és vezérei előbb Tiszapalkonya felé futottak, s ott a Bélahalmon tanácsot ültek. Néhányan azt javasolták, hogy a Tiszán át Erdélybe kellene menekülni. De épp ekkor hírt hozták, hogy a tatárok már odaát vannak. Mit volt mit tenni, nekiindultak a Bükknek. A király katonái közül egy cigánylegény mindjárt vállalkozott, hogy ő átvezeti a csapatot az erdőn, anélkül, hogy a tatárokkal találkozniának. Amint mennek, mendegélnek azon a dombháton, melyet a nemesbükki határban ma is Bélahalmának hívnak, a cigányt valahonnan egy nyíl lábszáron találta. Fáradt volt a nyíl, lát inkább ijedtében kiáltott fel a cigány. De a király csak a kiáltást hallotta, ezért előre lovagolt, s azt kérdezte, hogy „fű-e szolgám?” – Fáj, fáj uram királyom, de kijussunk innen, mindjárt nem fog fájni – felelte a cigány. Na hát, hogy még addig se fájjon – mondja a király – mostantól nemes ember vagy. Fáj legyen a neved és tied lesz az a föld, ameddig majd az erdő szélétől a szemeddel látsz. Lassan kiértek az erdőből azon az úton, melyet ma is Béla útjának neveznek a Bükkben. S mikor már Járdánházához közeledtek, letelepedtek egy tisztáson, ma is úgy hívják ezt, hogy Királyszállása. Azután már nyitva volt előttük az út. De akiket a tatárok elfogtak, azok közül egy sem maradt életben. Összeterelték őket Nemesbükk határában, s a Bárdosparton sorban lefejezték az összes foglyot. Azután a holttesteket egy gödörbe hányták, föléjük földet raktak, és ez a domb a Testhalom.”¹²*

Ebben a történetben a konkrét csata jeleneteit nélkülözte az adatközlő, viszont megismerjük a Fáy család és több, a Bükkben található, ma is ezen a néven ismert helyszín nevének eredetét.

A testhalom motívum nem idegen a mongol hódító háborúk idején keletkezett történetektől, mint ahogy a „sorban lefejezés” sem az. Így például Dzsingisz kán Kvárezmi hadjáratának idején „kedvelt” kivégzési mód volt a lakosság nemek szerint való elkülönítése, majd lefejezése. A büntetésnek eme szokatlan módja felháborította az arab történetírókat is, Rasid ad Din, Juwayni egyaránt megörökítette krónikájában e szörnyűségeket.¹³ Testhalomok a történelmi Magyarországon számos részén vannak, így például a darvasi Bozsódpusztán is van egy, amely alatt azok a hősök nyugosznak, akiket a tatárok legyilkoltak. Hasonlóképpen Hencida határában is van egy Testhalomnak nevezett hely, amely a hagyomány szerint úgyszintén az odatemetett harcosokról neveztetett el.¹⁴

Egy másik, Diósgyőrben gyűjtött mondában a csatára találunk konkrét utalásokat: *„Jöttek a tatárok a Sajó egyik oldalára, a magyarok meg a másikra. Hét nap, hét éjjel tartott az ütközet, és már úgy látszott, hogy a magyarok kerekednek felül, amikor Béla királyt elárulták a nemesurai. Ezek nem magyarok, hanem csehek voltak, és azt akarták, hogy a király vesztse el a csatát, és akkor majd ők kerülhetnek uralomra az országban. Béla el is vesztette az ütközetet, de az áruló cseheket a Batu kán felnégyeltette, mert nem tűrte az árulókat ő sem. Utána a tatárdombnak nevezett helyről figyelte amint Béla elmene, mert azt mondta a Batu kán, hogy nem akarja megölni, mert hogy árulás végett vesztette el a csatát. Ilyen igazságos volt a Batu kán.”¹⁵*

Itt keveredik mese és valóság. A hét nap, hét éjjel motívum nyilvánvalóan a népmesék világából való, Béla áruló nemesurai, akik ráadásul csehek, tehát még véletlenül sem magyarok, talán Rogerius mester „Siralmas énekének” azon nemesurai, akik vonakodtak harcba szállni a tatárok ellen. A szájhagyomány őket tette meg bűnösnek a csata elvesztése miatt, szépitve kicsit azért a dolgon, mert ilyet magyarok nem tehettek, és ki tudja már miért, cseheknek nevezték el őket. Tatárdomb nevű dombocskát a mai napig létezik Diósgyőr és Miskolc közizagatási határán, Pesty Frigyes műve azonban nem emlékezik meg róla. Az igazságos Batu motívum egyelőre máshonnan még nem került elő, legalábbis az általunk ismert mondákban nem találkozunk vele.

A IV. Béla menekülésével kapcsolatos mondák egy része a csatáról is megemlékezik, nagyobb hányada azonban a menekülés mellett a helynevek eredetével foglalkozik. Ilyen mon-

¹² Szendrey Zsigmond: Történelmi népmondák. Ethnographia 1920. 49–50. old.

¹³ Lőrincz László: Mongólia története. Bp., 1977. 64. old.

¹⁴ Ujváry Zoltán: Népmonda, népi emlékezés és helytörténet. In: Folklor írások. Miskolc, 1990. 14–15. old.

¹⁵ Diósgyőr, Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Gyűjt.: Barta Zsolt, 1993.

da a Cserehát egyik apró falvának, Nekézsenynek a története is: „A vesztett csata után a király maroknyi hű emberével együtt a Bükkbe futott, ahol egy mezőre ért. Sok halott volt ott is, és rengeteg keselyű keringett felettük. A király kiáltozni kezdett: »Ne keselyű, ne keselyű!« Vagyis, hogy ne egyék meg a keselyűk a holtakat. Volt ott egy vitéz, aki nyomban nyílával célbavette a madarakat, és le is terítette azokat. A király hálából azt a helyet a vitéznek adta, és ott lett később Nekesű, majd Nekézseny falva.”¹⁶

Egy másik történet a BÉlapátfalva melletti BÉlkőről szól: „A vesztett csata után IV. Béla az erdőbe futott, nyomában a tatárral. Futott, futott a király, és egy rétre ért. Addigra a tatárok elmaradtak. Nagyon szomjas volt a király és nem volt senki, aki vizet tudott volna adni neki. A király elalélt már a szomjúságtól, hű emberei pedig szomorúan nézték, sajnálták nagyon, de nem tudtak rajta segíteni. Egyszer csak megjelent az egyik vitéz, tele iszák vízzel a kezében. Megitta a királyt, aki csodálkozott és kérdezte a legényt, hogy honnan szerezte a vizet. Az elmondta, hogy talált egy sziklát, amiből víz csordogált, abból a vízből hozott a királynak. A vitézt BÉl-nek hívták, a király pedig azt a területet ott helyben neki ajándékozta, így lett a neve BÉlkő.”¹⁷

Országszerte ismertek, vagyis a legelterjedtebbek azok a mondák, amelyek a lakosság harcairól, meneküléseiről szólnak. A Szendrey által alkotott csoportosításban tulajdonképpen egy csoportba tehetjük a már említett „kaszás sziget, Sári-Mári, tatárkalács és a csodalövés” motívumait.

A Békés vármegyei Vésztő eredetmondája a következőképpen hangzik: „A tatárjárás idején a közeli tájék lakossága az ingoványok közötti peremesi szigetre menekült, ahol egy darabig tartották magukat. Később a tatárok mégis rájuk bukkantak. A menekülők, hogy a támadókat eljesszék, az ingoványt környező vizekbe kaszákat állítottak fel élivel. Amikor a tatárok nekihajtottak a szigetnek, ott érte őket a vész, mert lovaikat az éles kaszák össze-vissza sebesítették, a lovasokat pedig a bujkáló nép koncolta fel. Ezt a helyet az esemény emlékére Vésztőnek (vesztőnek) nevezték el.”¹⁸

Érdekesen ötvöződik két motívum az alábbi, dévaványai mondában: „A tatárok idejében a képtiszta (?) sokkal nádasabb volt mint ma. A nép lápot kötözött össze a nádból, s erre kunyhókat fabrikált, hogy majd ide húzódnak a tatárok elől. A láphoz csak egy rónán keresztül lehetett bejutni: de ide meg cölöpöket vertek s a cölöpökhöz kaszákat kötöztek úgy, hogy a tatárok sehogya se tudtak a láphoz jutni, mert a lovakat a kaszák mind dögre vágták. Néhány napig aztán egy tatárt sem láttak a tó körül. Már azt hitték, hogy elmentek a kutyafejűek. De azért mégsem mertek kimenni, csak akkor indult útnak egy-néhány, amikor a Dosztahalomról valami emberek azt kiabálták oda, hogy: Sári-Mári gyertek ki! Elmentek már a kutyafejű tatárok! De alig értek a mezőre, megrohanták őket a tatárok, mert hát azok kiabáltak ott magyar gúnyába öltözködve és mind összeöltözték őket.”¹⁹

A „Sári-Mári” motívum a legismertebbek közé tartozik, gyakran mesélik törökökkel is. Az alapmotívum mindig ugyanaz, magyar ruhába bújt, magyarul szóló ellenségről van szó, akinek cselvetése mindig sikerrel jár.

Van azonban ennek a típusnak egy olyan mongol párhuzama is, amelyet eddig még nem vettek figyelembe a mondák szokásos, török-tatár elkülönítésénél. Ez pedig történetesen a ruhacsere. A már említett Kvárezmi hadjárat ideje alatt történt, hogy amikor a mongol seregek Núr városát ostromolták, az sokáig ellenállt az ostromlókknak. Dair Ba(atur, aki a mongol sereget vezette eszelte ki, hogy katonáinak egy része vegye fel a városból időnként ki-kitörő és el-esett védők ruháit, és próbáljanak meg hajnalban, mint menekülő karaván bejutni a városba. A csel sikerrel járt, Núr városa elesett.²⁰ A ruhacsere a mongolok ostromtechnikájához tartozott, bevált, hatásos módszere volt az ellenség megtévesztésének. Bár a „Sári-Mári” motívum nem ismert a mongol hadjáratok során keletkezett és fennmaradt krónikákban, a ruhacsere véleményünk szerint inkább a tatárokhoz mint a törökökhöz tartozik, így azt gondoljuk, hogy ez a motívum a tatárjárás korából maradt fenn, és csak később csatolták a hódoltságkori mondák közé.

¹⁶ Nekézseny, Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Gyűjt.: *Barta Zsolt*, 1993.

¹⁷ BÉlapátfalva, Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Gyűjt.: *Barta Zsolt*, 1993.

¹⁸ *Haan Lajos*: Békés vármegye hajdana. Békéscsaba, 1920. 309. old.

¹⁹ *Szendrey Zsigmond*: i. m. 1920. 51. old.

²⁰ *Barthold, W.*: *Turkestan Down to the Mongol invasion*. London, 1928. 408. old.

Egy másik történet szintén a harcmodor régiségére utal: „Gyött a kutyafejű, oszt megijedtek az emberek. Kitalálták, hogy vegyék körbe a falut árokkal, engedjenek bele vizet, hátha akkor elkerüli őket a tatár. Úgy is lett, megásták az árkot és belevezették a patak vizét. Alighogy készen lettek, jött is a tatár mint a szélvész. Körülnéztek, de nem tudtak átmenni, így hidat akartak csinálni, mert gázló az nem vót. De a hidat meg elvitte a víz. Mit tegyenek, oszt kitalálták, hogy a szomszéd falu lakosságát hajtják a vízbe. Át is hozták a lakosságot, a nőknek a csöcsükben vót a lánc, oszt úgy hajtották őket a vízbe. Belefutottak a szerencsétlenek, oszt a halottakon keresztül át tudtak menni a tatárok. El is pusztították a falut.”²¹

Ennek a mondának egy típus változata megtalálható a Kvárezmi hadjáratnál is, és azt kell mondanunk, hogy bevett szokás, megoldás volt a nehezebben elfoglalható városok, várak, települések elfoglalásánál. Nem lehet véletlen az egyezés Kirakosz Gandzakeci, örmény történész Az örmények története című művében ismertetett epizódjával sem, amely Samkor város bevételéről szól, és amelyben a várost körülvéő árkot földdel, fatönkökkel és ágakkal töltik fel a tatárok egyetlen éjszaka alatt.²²

Nem kevésbé ismeretlen hazánkban a „tatarálács” motívuma sem, bár fészak-Magyarországon nem annyira elterjedt, Erdélyben viszont a közkedveltebbek közé tartozik. Egy kolozsvári gyűjtés szerint: „Amikor megtámadták a kutyafejűek a várost, a nép a közeli hegyekbe futott. A tatárok körbevették a hegyet, és mivel elfoglalni nem bírták, elhatározták, hogy kiéheztetik a népet. Teltek múltak a hetek, már csak nagyon kevés élelmük maradt az embereknek, és már azon gondolkodtak, hogy feladják magukat, lesz ami lesz. Ekkor a város bírása Márton bíró a következőket mondta: Süssünk a maradék lisztből egy perccet, és lógassuk ki a tatárok orra alá, majd meglátjuk mi lesz belőle. Sokáig tanakodtak, de végül csak elkészítették a perccet egy hosszú boton az ellenség orra elé lógatták. Azt mondta erre a tatár vezér: Menjünk innen, mert ezeknek még annyi enniavójuk van, hogy hamarabb fogunk mi az éhségtől felfordulni mint ezek. El is takarodtak a tatárok mind.”²³

A már ismertetett motívum mellett figyelemreméltó, hogy számos mondában van egy központi figura, aki lehet bíró, kanász, pásztor, kiszolgált obsitos katona, akinek a tanácsa menti meg a többieket. Márton bíróról a Kolozsvár melletti Széken tudni vélték, hogy két kezében egy-egy tatárral, és a foga között is eggyel, úgy mulatott.²⁴ Így lesz Kolozsvár bírájából Kinizsi Pál.

Az alapmotívumok közül talán a legismeretlenebb a „csodalövés” motívuma, legalábbis az általunk áttekintett, illetve gyűjtött anyagban. A krasznabéltéki (volt Szatmár megye) Botahalmáról a következő történet szól: „A tatárok hírére a falu népe a Pénzesdombra húzódot. A domb alját árokkal meg szekerekkel vették körül. Egész várat csináltak belőle. Vízelt forraltak, szurkot főztek és úgy várták a tatár sereget. Jött is az, mint a hangya. Körülvették a dombot, oszt mint a felhő, egyszerre olyan sötét lett a sok nyíltól az ég a magyarok felett. De akárhogy is erőlködtek, nem tudtak erőt venni a magyarokon. Utoljára hosszú rudakra csúkyákat kötöttek, oszt a szekereket az árokba húzították. Mások meg nagy hasábfikat hordtak az erdőből, oszt ezeket az árokba, a szekerekre hányták, így próbálták hidat csinálni. Így bír a, baj lesz. Nekifohászkozott hát egy magyar, oszt odalött a tatárok közé. Éppen a szívét fúrta át a nyíl Bota vezérnek. Mikor a tatárok meglátták, hogy Bota elesett, úgy szétfutottak mint a nyúl. Nagysokára a magyarok is leszállingóztak, eltemették a tatár vezért és egy dombot hordtak rá. Azért nevezik ezt a halmot ma is Botahalmának.”²⁵

A Bota név természetesen Batu kán eltorzított nevét takarja, Botahalma, vagy Batuhalma még számos más vidéken is megtalálható, főként Erdélyben, eredete azonban ma már ismeretlen.²⁶

Az ismertetett mondákról feltételezhetjük, hogy az 1241–1242-es események idején keletkezett. Egy történetünk azonban van, ami az utolsó tatár betörés (1717) idején született. Ez nem más mint a Porcsalmi hadicsel, melynek a falu templomának falában állított emléket

²¹ Szék, volt Kolozs megye. Gyűjt.: Barta Zsolt, 1988.

²² Schütz Ödön: Kirakosz Gandzakeci: Hogyan pusztították Örményországot a tatárok. in: Kara György–Terjék József (szerk.): Keletkutatás 1976/1977. Bp., 1977. 258–259. old.

²³ Kolozsvár (Cluj-Napoca) volt Kolozs megye. Gyűjt.: Barta Zsolt, 1988.

²⁴ Szék, volt Kolozs megye. Gyűjt.: Barta Zsolt, 1988.

²⁵ Szendrey Zsigmond: i. m. 1920. 51–52. old.

²⁶ A bota név besenyő eredetűre Birtalan Ágnes hívta fel a figyelmemet, akinek tanulmányomhoz nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet.

egy kő tábla, és amelyet ekképp mesél a nép: „Többet ér a jótanács mint a nagy erő. Azért szabadult meg a mi falunk a tatárjárás idején, mert a sok kapkodó között akadt egy, aki nem vesztette el a fejét. Ennek tanácsára amennyi szénájuk volt, meg amennyi szalmájuk csak volt, azzal a falut körülrakták, oszt mikor a templomból meglátták a tatár csapatot, meggyújtották a szalmacsomókat. A tatárok azt hitték, hogy ott egy másik csapatuk jár, hát másfelé kanyarodtak. Így aztán a mi falunk kár nélkül úszta meg a tatárjárást.”²⁷

IV. Béla utóélete sem kerülhette el a nagy királyokét, mint ahogy Mátyásról, róla is azt tartotta a nép, hogy nem halt meg csak elrejtezett. Egy közszegremetei monda így meséli ezt el: „Bélaúdra: Mi úgy tudjuk, hogy Béla király ennek a hegynek a tetején épült várában várta be halálát. De nem igazán halt meg, csak elrejtezett kincseit őrizni, mert nagyon megharagudott az urakra, akik hálátlanok voltak hozzá. Majd akkor fog megint előjönni, ha olyan idő lesz, mikor a király is, meg az urak is a nép javát akarják. Egyszer már Mátyás király alatt készült is kijönni, onnan van a hegy oldalán az a nagy havasodás, de aztán visszamaradt, mert csak Mátyás király volt a nép pártján, az urak nem.”²⁸

Nem lenne teljes a kép, ha nem vetnénk fel az a kérdést, hogy vajon a mongoloknál megőrződtek e valamilyen formában az 1241–1242-ben történt események? Mongol forrás tulajdonképpen csak egy, a Mongolok Titkos Története említi meg népünket, a madzsárokat, akiket számos más néppel együtt leigáztak. A történet névtelen szerzője a következőket írja: „Korábban Szübeetej-batur is hadba indult, s eljutott egészen a kanglin, kibcsaut, badzsigit, oruszut, aszut, szeszüt, madzsar, Kesimir, szergeszüt, bular, kerel népig...” (kiemelés tőlem)²⁹ E népek közül bennünket a madzsar, a badzsigit, illetve a kerel érdekel. Az előbbi kettő jól magyarázható, hiszen a XIII. században Magna Hungaria kapcsán, ez a két név ismertté vált keleten.³⁰ Nehezebb dolgunk van azonban a kerel szóval, ugyanis itt valószínűleg IV. Béla „király” titulusának torzult formájáról lehet szó, így a titkos történet írója külön népvévet teremtett. Végeredményben mindhárom népnév a magyarokat jelenti, és ennyi mindaz, amit rólunk a titkos történetben írnak.

Szöbéli hagyományokról nem tudunk, hacsak nem tekintjük annak Johannes De Plano Carpini 1245-től keltezett utazásának egy momentumát, amikor a tatárok temetőjéről a következőket írja: „...A másik temetőben azokat helyezik el, akiket Magyarországon öltek meg, ott ugyanis sokan lették halálukat. Ezeket a temetőket senki sem meri megközelíteni az ügyeletekre rendelt örökön kívül. Ha valaki odamegy, elfogják, kifosztják, megverik és jól elbánnak vele...”³¹ A halottak iránti nyilvánvaló tisztelet mellett érdekes, elgondolkodtató motívum a Magyarországon megölték temetője. Tény, hogy a hazai régészeti feltárásokon nem találtak tatár sírokat, harcosokat és leleteket, de a nagy távolság miatt az sem valószínű, hogy halottaikat magukkal vitték volna, bár van olyan nézet, mely szerint az elesettek levágot fejét hazaszállították a mongolok. Azt tartjuk valószínűbbnek, hogy a temető egyfajta jelképes tisztelgés volt az elesettek iránt, ezért a tabu, ezért nem léphette át senki annak kapuját.

Vagy mennyi szájhagyományt ismert az a mongol egyetemista lány, akit volt szerencsém a tavalyi szemeszter ideje alatt a magyarországi tatárjárás történetére tanítani, és aki egyre jobban elkerekedő szemekkel hallgatta a dülásokról, fosztogatásokról szóló történeteket, majd zavartan csak annyit mondott: „tudta, hogy Batu vezetésével jártak itt mongolok, de azt nem, hogy bántottak is minket, hiszen testvérek vagyunk...”

A mai mongol társadalom érdekes, de teljesen érthető módon, nem az európai hadjáratot, hanem Dzsingisz kán hódításait tartja az eddigi legkiemelkedőbb haditettnek. A magyarországi hadjárat emléke elnagyolt, gyakran a valóságtól teljesen elrugaszkodott képet mutat. Természetesen ezt annak tulajdoníthatjuk, hogy országunk csupán egy volt a XIII. században lerohant, elpusztított államok között, számunkra azonban egy sikertelen ellenállási kísérlet utáni pusztítás emléke az, melyet a történeti mondák megőriztek.

Barta Zsolt

²⁷ Luby Margit: i. m. 1985. 30. old.

²⁸ Luby Margit: i. m. 1985. 14. old.

²⁹ Ligeti Lajos (ford.): A mongolok titkos története 270 §. Bp., 1962. 130. old.; Louis Ligeti: Historie Secrète Des Mongols. Monumenta Linguae Mongolicae Collecta I. 270 §. Bp., 1971. 243. old.

³⁰ Ligeti Lajos (ford.): i. m. 1962. 186. old.

³¹ Plano Carpini úti jelentése. In: Györffy György (szerk.): Julianus barát és Napkelet fölfedezése. Bp., 1986. 104–107. old.